

Wittgenstein

De filosofische vragen bij het vertalen van een onmogelijk boek

Lange tijd was W.F. Hermans de enige die het hoofdwerk van Ludwig Wittgenstein in het Nederlands had vertaald. Dit jaar komen er plots twee vertalingen bij. Deel twee van een tweeluik over de Tractatus logico-philosophicus.

tekst **Laura Molenaar**
illustratie **Saskia Pfaeltzer**

Hoe vertaal je een honderd jaar oud boek waarvan de auteur zegt dat het 'belangrijke deel' dat is, wat er 'niet staat'? Het lijkt onmogelijk. Dan heeft het ook nog een Latijnse titel, en als je naar de bladspiegel kijkt, moet je eerder denken aan een wiskundig werk of experimentele poëzie dan aan een filosofisch traktaat.

De auteur: filosoof Ludwig Wittgenstein (1889-1951). Het boek: de *Tractatus logico-philosophicus*, het enige filosofische boek dat hij bij leven publiceerde, en dat dit jaar 100 jaar geleden verscheen.

Toch hebben drie moedige mannen zich aan de klus gewaagd. Of nee, eigenlijk vier. In de jaren zeventig is er al eens een Nederlandse vertaling gemaakt door schrijver Willem Frederik Hermans, maar die voldoet niet helemaal meer (zie kader). Victor Gijsbers, filosoof aan de Universiteit Leiden, vertaalde het werk voor uitgeverij Boom. Hij had al een eigen versie rondslingeren voordat hij daaraan begon. "Die heb ik lang geleden gemaakt, een beetje als hobbyproject. Mijn collega Göran Sundholm maakte er gebruik van in zijn colleges over de Tractatus, hij vond mijn vertaling beter dan die van Hermans. Een van zijn studenten bracht mij op het idee om een uitgever te zoeken. Ik dacht: ja, ik heb dat ding toch liggen. Maar ik heb onderschat hoeveel werk ik nog moest doen. Uiteindelijk is er geen zin van het originele document onveranderd gebleven."

Voor Jan Sietsma, beroepsvertaler uit het Duits, en Peter Huijzer, filosofiedocent en vertaler, was het ook

een flinke klus. Zij vertaalden samen de Tractatus voor uitgeverij Octavo. Sietsma: "Normaal gesproken als je een boek vertaalt krijg je al snel iets wat op het Nederlands lijkt en waarvan je denkt: dit loopt goed. Maar hier kun je niet *ins blaue Hinein* aan beginnen, je moet van tevoren afspreken welke Nederlandse vertalingen je kiest voor Wittgensteins termen, en daar zo consequent mogelijk aan vasthouden. En dan kijken: wat gebeurt er als ik dit vervang door dat?" Huijzer vult hem aan: "Ja, je hebt soms het gevoel dat je een reusachtige sudoku aan het oplossen bent."

Wittgenstein schreef in een brief dat de tekst zou bestaan uit twee delen: dat wat hij heeft opgeschreven en het deel dat hij niet heeft opgeschreven. En het tweede deel was nu het belangrijkste. Wat maken de vertalers daarvan? Sietsma, droogjes: "Nou, voor het ongeschreven deel konden we geen uitgeverij vinden."

Het is moeilijk de Tractatus samen te vatten, maar kort gezegd staan er twee belangrijke ideeën in. Het eerste is wat de 'afbeeldingstheorie' wordt genoemd, en gaat over de verhouding tussen taal en de wereld. Volgens Wittgenstein kunnen we met onze woorden iets over de wereld zeggen omdat onze woorden – zoals 'kat' en 'mat' – verwijzen naar dingen in de wereld – katten en maten. De manier waarop die woorden in zinnen worden gebruikt, zoals 'de kat zit op de mat' duidt dan op een verhouding tussen die dingen in de echte wereld.

Het tweede belangrijke idee in de Tractatus is het onderscheid tussen zeggen en tonen. Je kunt iets zeggen

over katten en matten, maar over sommige onderwerpen – logica, religie, ethiek – kun je niets zeggen, zij tonen zich alleen maar. Want als je met taal iets over logica wilt zeggen, moet je taal gebruiken, en omdat de taal volgens Wittgenstein logische regels gebruikt, veronderstel je de logica dus weer. En wat betreft de religie en ethiek: die zijn onderwerp van het 'ongeschreven' deel van de Tractatus. Met taal kunnen we dat 'hogere' niet beschrijven.

Maar wacht – als je met taal niets over logica kunt zeggen, hoe kan het dan dat Wittgenstein dat zelf wel doet in de Tractatus? Dat veroorzaakt filosofen ook hoofdbrekens, maar Wittgenstein anticipeert op die kritiek in het laatste deel van zijn boek.

Wittgenstein schreef zijn ideeën niet lineair op, hij gebruikte een genummerd systeem van stellingen. De gehele getallen zijn het belangrijkste, en die krijgen als het ware een toelichting door stellingen met decimale getallen: 1.1, 1.11, 2.0121, enzovoorts. "Het is de vraag welk gewicht er nou aan die nummering moet worden toegekend", zegt Huijzer. "Wittgenstein had er een heel duidelijk idee bij, maar soms voelt het ook heel willekeurig. Waarom hebben we hier nou vier cijfers achter de komma, terwijl er toch iets cruciaals wordt gezegd?"

Het begrip van de tekst wordt nog verder bemoeilijkt door Wittgensteins schrijfstijl, die erg beknopt is. Hij geeft geen argumenten, maar poneert slechts dat het zo is. Zelf moet je dan puzzelen wat Wittgenstein precies bedoelt en hoe zijn stellingen samenhangen.

De vertaling van Hermans kan dat begrip proces in de weg zitten, en heeft daarom onder filosofen niet zo'n goede reputatie. Soms gebruikt Hermans vreemde woorden, zoals het Nederlandse 'volzin' voor het Duitse 'Satz'.

"Ik erger me er nogal aan", zegt Gijsbers. "Wie heeft het nou ooit over een volzin? Hij wilde natuurlijk het woord 'zin' vrijspelen, in de zin

Als je naar de bladspiegel kijkt, denk je eerder aan een wiskundig werk

Illustratie uit de graphic novel 'Wittgensteins Wereld' van Saskia Pfaeltzer en Erik Bindervoet, die later dit jaar verschijnt. Zie ook: saskiapfaeltzer.nl

Je hebt soms het gevoel dat je een reusachtige sudoku aan het oplossen bent

vertaler **Peter Huijzer**

van 'betekenis'," zegt Gijsbers. Wittgenstein gebruikt namelijk naast 'Satz' ook vaak het woordje 'Sinn', wat in het Nederlands óók vertaald kan worden met 'zin', zoals 'de zin van het leven'. Hermans wilde verandering brengen en heeft daarom volgens Gijsbers een andere vertaling gekozen voor 'Satz', maar er is vrijwel nooit verandering mogelijk tussen die twee betekenissen van het woord 'zin' in het Nederlands.

Daarbij komt dat Hermans veel minder consequent was in zijn vertaling dan Wittgenstein in het origineel. Zo luidt het begin van stelling 1.11 *Die Welt ist durch die Tatsachen bestimmt*, wat in Hermans' vertaling werd: 'De wereld wordt door de feiten gedefinieerd'. Net daaronder vertaalde Hermans *bestimmt* echter met 'bepaald'. Sietsma: "'Bestimmt' met 'gedefinieerd' vertalen levert problemen op, omdat Wittgenstein later ingaat op wat een definitie is. En

waarom maak je het jezelf nodeloos moeilijk? Er staat toch twee keer hetzelfde woord?" En *bestimmen* is niet het enige woord waar Hermans zich veel vrijheid gunt. "Je hebt ook nog van die verraderlijke begrippen als *darstellen*, waar Hermans zeven verschillende vertalingen voor gebruikt heeft, zoals 'voorstellen', 'uitdrukken' en 'weergeven'."

Door het puzzelen en schuiven met de woorden word je als vertaler ook geconfronteerd met filosofische vragen, zeggen de drie. "Vertalen is onvermijdelijk ook een tekst interpreteren," legt Huijzer uit. Je moet keuzes maken, want een perfecte één-op-één vertaling tussen Duits en Nederlands is nooit haalbaar. "Nee, dat is een illusie. Als vertaler kom je er al snel achter dat dat niet lukt. Ik vind het trouwens frappant dat die illusie wel in stand gehouden lijkt te worden in de Tractatus zelf, omdat Wittgenstein zegt dat als hij

de verwijzing van woorden in verschillende talen kent, hij weet of ze hetzelfde betekenen." Dat geldt voor woorden als 'darstellen' niet, aangezien die naar een handeling verwijst die wij in het Nederlands de ene keer met 'weergeven' aangeven, de ande-

De Tractatus zet aan tot helder nadenken over de grenzen van het denkbare

re keer met 'uitdrukken'. Later veranderde Wittgenstein radicaal van koers, en ontwikkelde een hele nieuwe filosofie, die de 'late Wittgenstein' wordt genoemd. Huijzer: "Later zegt hij: ja, zo eenvoudig

is het niet met taal."

Maar dat Wittgensteins ideeën veranderen, wil niet zeggen dat de Tractatus niet meer relevant is, zegt Gijsbers. "De Tractatus is een van de teksten die ons ook vandaag de dag ertoe aanzet helder na te denken over de aard van de logica of de grenzen van het denkbare. Als je eens probeert Wittgensteins ideeën te verdedigen, dan blijken er hele interessante en goede gedachten achter te zitten. Als je dat doet verbreed je je geestelijke horizon."

Ludwig Wittgenstein, Tractatus logico-philosophicus, vertaald door Peter Huijzer en Jan Sietsma, ingeleid door Martin Stokhof. Octavo Publicaties, €19,50.

Ludwig Wittgenstein, Tractatus. Logisch-filosofische verhandeling, vertaald en ingeleid door Victor Gijsbers. Boom Filosofie, €20,00.

In de schaduw van de minaret
Eildert Mulder

Moreel kompas van de VU klinkt nu als gotspe

Tel tot tien bij een ontstellend bericht. Wacht op nuances. Maar in het geval van het door de NOS onthulde gekonkeloef van de Vrije Universiteit met het Chinese regime past een onmiddellijke reactie. Teerhartigheid helpt niet.

Met Chinese subsidie een instituut financieren dat zogenaamd onderzoek doet naar mensenrechten en gelijed is aan de VU: hoe verzin je het? Natuurlijk heeft die roepoeter van China een prachtige Engelse naam: Cross Cultural Human Rights Centre. Nederlandse medewerkers zijn welkom bij de Chinese tv.

Het valt wel mee met de Oeigoeren, luidt één van hun boodschappen. Ook kunnen ze wat zwammen over westerse arrogantie en mensenrechten waarover je van mening kunt verschillen. Moet kunnen toch? Nou ja, niet in China want daar geldt één mening, die van president Xi Jinping. Als je hem tegenspreekt, beland je in een opvoedinghuis, zeker als je de brutaliteit hebt een Oeigoer te zijn.

Promoties in de aula van de VU beginnen met de spreuk 'Onze hulp is in de naam des Heren die hemel en aarde gemaakt heeft'. Maak er liever een erediens van Xi Jinping van. Hou God buiten de deur nu je je ziel hebt verkocht aan Beëlzebub. Want zo mag je het wel formuleren nu de VU geld blijkt te hebben aangenomen van een regime dat bezig is met een genocide. Misschien wil de vakgroep criminologie wel in zee gaan met Ridouan Taghi, nu je toch bezig bent.

Dat de VU, na te zijn betrappt, de Chinese subsidie voor 2022 terugstuurt verandert de zaak niet. Want leg eens uit hoe je dit kon laten gebeuren. O ja, ze doen natuurlijk een onderzoek, nog zo'n schaamlap. Een ding moet je de VU nageven. China weet als geen ander wat mensenrechten zijn. Anders zou het ze niet zo effectief kunnen schenden. In deze rubriek is het lot van de islamitische

Onderzoek naar mensenrechten met Chinees geld, hoe kon dat gebeuren?

Oeigoeren in de regio Xinjiang vaak aan de orde gekomen. De Tweede Kamer spreekt zelfs van volkerenmoord.

Maar niet alleen de Oeigoeren hebben het zwaar. In het boeddhistische Tibet is het eveneens slecht toeven en ook Chinese christenen hebben het moeilijk. Om het maar niet te hebben over de mystieke Falun Gong. De Chinese communistische partij bevordert als een jaloerse god zijn eigen machtswellustige, ethiekloze pseudo-religie. De VU heeft zich medeplichtig gemaakt.

En dan dat miezige bedrag dat de Vrije Universiteit incasseerde voor haar verraad. Jaarlijks drie ton. Dat islamitische dictators knielen voor Peking en de Oeigoeren verloochenen, kun je nog wel plaatsen. Er staan grote beloningen tegenover in de vorm van Chinese investeringen. Die tirannen hebben ook geen morele pretenties. Die heeft de VU wel, in theorie althans. Dat er zoveel moslims studeren aan de VU maakt de vrijpartij met Peking extra wrang.

Het is ook een postume klap in het gezicht van al die protestantse 'kleine luiden' die in de begintijd de VU financierden door botje bij botje te leggen. Ze hadden thuis een busje met de beeltenis van hun voorman Abraham Kuiper, waarin ze hun giften stopten. Vrijwilligers stuurden de opbrengst naar Amsterdam.

Nou kun je van christelijk onderwijs en de 'schoolstrijd' die er destijds voor is gevoerd denken wat je wil. Maar tenminste één doel had het: leerlingen en studenten een moreel kompas meegeven. Dat klinkt nu als een gotspe. Het epitheton 'vrij' van de VU krijgt een nieuwe inhoud. Het betekent voortaan vrij van elementair moreel besef. Laat iedereen die een eredoctoraat van de VU heeft ontvangen dat document terugsturen of verbranden.

Eildert Mulder